

KURIE-NE-KURIE TERMINŲ DARYBOS BRUOŽAI

S. KEINYS

Mokslo ir technikos terminologija yra greičiausiai auganti ir kintanti dabartinės bendrinės kalbos žodyno dalis. Dėl to ne tik įdomu, bet ir labai svarbu ištirti, kaip terminai daromi ir kokie yra terminologinio žodžių darybos pasistemo būdingieji bruožai.

Šiame straipsnyje ir norima bent truputį panagrinėti kuriuos-ne-kuriuos terminų darybos bruožus, pažvelgti, kaip terminų daryba santykiauja su labai išplėtota lietuvių kalbos žodžių daryba, kas sudaro terminų darybos savitumą.

Lygiai kaip bendrinės kalbos žodžių daryba yra dalis visos dabartinės lietuvių kalbos žodžių darybos, taip mokslo ir technikos terminų daryba yra dalis bendrinės kalbos žodžių darybos. Čia neužmirština, kad yra vadinamoji liaudies terminologija (pavyzdžiui, amatų, žemdirbystės, gyvulininkystės, medicinos ir kt. sričių liaudies terminai), kuri visų pirma yra tarmių žodyno dalis ir rodo, kad, apskritai imant, terminologija negali būti laikoma tik bendrinės kalbos sistemos dalimi. Tačiau mokslo bei technikos terminologija, kuri ir nagrinėjama šiame straipsnyje, yra neatskiriama nuo bendrinės kalbos.

Ne visa, ką turi bendrinės kalbos žodžių daryba, yra vartojama terminų darybai. Daugelio veiksmožinės ir vardažodinės ypatybės turėtojų pavadinimų tipų vediniai turi menkinamąją reikšmę, pvz.: 1) *-ėlis, -ė (apkiautėlis, -ė, išpaikėlis, -ė, surūgėlis, -ė), -lys, -ė (taukšlys, -ė, zirzlys, -ė), -alius, -ė (bambalius, -ė, pliauškalys, -ė), -a (drimba, pamaiva)*; 2) *-eiva (gudreiva, šventeiva), -is (-ys), -ė (kvailys, -ė, pluskis, -ė „ilgaplaukis, -ė“)* ir daug kitų. Tačiau mokslo ir technikos kalboje siekiama ne tik didesnio tikslumo, negu paprastoje kalboje, bet ir emocinio neutralumo. O minėtos rūšies vedinių menkinamoji reikšmė ir terminams reikalingas emocinis neutralumas yra nesuderinami dalykai. Dėl to tokie žodžių darybos tipai terminologijoje yra beveik visai nevartojami. Juk emociniai ekspresiniai žodžiai mokslo ir technikos dalykinėje kalboje apskritai yra vengiami. Pavyzdžiui, neteko gramatikose rasti rašant šitaip: *Sustabarėjusi linksnio lytis bac ir pavirsta prieveiksmiu* arba *Dalyviukai puošiasi būdvardėlio ir veiksmožodyčio ypatybėmis*. Taip nerašo ne tik kalbininkai, kurie, apskritai imant, kiek daugiau rūpinasi išraiška, negu kitų mokslo sričių ir technikos darbininkai.

Dėl tų pat priežasčių daug retesni terminologijoje yra ir deminutyvai. O juk lietuvių kalboje tai viena produktyviausių daiktavardžių vedinių klasių. Be mažybi-

nės reikšmės, deminutyvams labai būdinga maloninė, mažybinė maloninė reikšmė. Šiek tiek tai klasei priskiriama ir menkinamosios bei didinamosios reikšmės vedinių. Betgi visi maloniniai ir kitokie panašūs ar priešingi reikšmės atspalviai terminams nereikalingi. Tuo ir paaiškinamas deminutyvų mažas darumas terminologijoje. Vartojamieji deminutyvinių priesagų vediniai turi arba specialią reikšmę (pvz.: *ašarėlė* „metalo rutuliukas“ ChŽ 34, *eglutė* „ruoželinio audinio yda; išilgai audinio nusitiesęs zigzagiškas ruoželio lūžis, už kurio ruoželiai vėl eina taisyklinga kryptimi“ ATTŽ 62, *gardelė* „mažiausias kristalas; atomų išsidėstymo būdas kristale“ ChŽ 104, FTŽ 31, GGTŽ 126, *gyvatukas* „surangytas vamzdis; spiralinis grąžtas“ MTŽ 58, GGTŽ 19, ChŽ 108), arba gryną mažybinę reikšmę (*griovelis* „mažas griovys“ MTŽ 61, *mėgintuvėlis* „plonasienis užlydytu galu vamzdelis reakcijoms atlikti“ ChŽ 176, *pylimėlis* „nedidelis pylimas“ MTŽ 128, *vagonėlis* „mažas vagonas kroviniams pervežti siaurojo geležinkelio bėgiais netolimu atstumu“ MTŽ 183, GGTŽ 21).

Terminologijoje pastebimas gana aiškus standartizacijos polinkis, vienos rūšies sąvokas žyminčius terminus siekiama daryti vienodomis darybos priemonėmis. Daugelis afiksų (itin tai būdinga priesagoms) specializuojami tam tikros reikšmės vedinių darybai. Be to, terminų darybai vartojami visų pirma patys darieji bendrinės kalbos tam tikros klasės žodžių darybos tipai, mažai tevartojami sinoniminiai tipai (jei nespacializuojama jų reikšmė). Dėl to terminų darybos sinonimija yra retesnė negu žodžių darybos sinonimija apskritai bendrinėje kalboje. Pagaliau dėl to terminų darybos tipai dažniausiai yra labai darūs. Kita vertus, iš to nesunku suprasti, kad bendrinės kalbos žodžių daryba (net nekalbant apie visą dabartinės kalbos žodžių darybos sistemą) yra turtingesnė, įvairesnė už terminų darybą. Pavyzdžiui, bendrinės lietuvių kalbos daiktavardžių daryboje išskiriama per 300 priesaginių darybos tipų. Terminų daiktavardžių daryboje¹ galima išskirti apie 200 darybos tipų, tačiau tik mažesnę jų pusę iš tikrųjų tėra vartojama naujų terminų darybai, o darių terminų darybos tipų yra apie pusšimtį. Šią mintį akivaizdžiai galima patvirtinti bet kurios vedinių klasės pavyzdžiu. Antai V. Urbučio darbe „Daiktavardžių daryba“ aprašomi 48 priesaginiai veikėjų ir veiksmožadinės ypatybės turėtojų pavadinimų darybos tipai, esą bendrinėje kalboje (su tarmėmis tų tipų patrigubėja, tad iš viso dabartinėje kalboje galima jų išskirti beveik 150). Tos pat darybos reikšmės terminų yra tik 23 darybos tipai, iš jų tikrai dariais galima laikyti tiktai septynis.

Labai pastebimai kiekvienoje terminų darybos klasėje išsiskiria keletas (dažniausiai 1–2) itin darių darybos tipų. Šis reiškinys terminologijoje yra aiškesnis, negu visoje bendrinės kalbos sistemoje, nors, apskritai imant, patys darieji tipai tiek dabartinės kalbos žodžių daryboje, tiek ir jos terminologijos pasistemyje paprastai

¹ Duomenys remiasi fizikos, chemijos, geologijos ir fizinės geografijos, melioracijos, tekstilės, literatūros, teisės ir sporto terminų žodynais.

yra tie patys. Vadinasi, darumas yra abipusiškai apspręstas. Kadangi terminų daryba yra aktyviausia žodžių darybos sistemos dalis, tai atskirų darybos tipų darumas dabartinėje kalboje didele dalimi dažniausiai ir priklauso nuo to, kiek jie vartojami terminologijoje.

Labai būdingas terminologijai yra abstrakčios reikšmės vedinių gausumas. Veiksmų ir ypatybių pavadinimai sudaro du trečdalius visų su priesagomis padarytų terminų. Be to, veiksmų pavadinimų daryboje aiškiai išsiskiria priesagos *-imas* ir *-ymas*, su kuriomis padaryta per 90% visų tos reikšmės vedinių. Daugiau kaip 80% ypatybių pavadinimų priklauso priesagos *-umas* darybos tipui. Kaip aiškiai išsiskiria būrelis labai darių tipų, akivaizdžiai matyti ir iš tokio apibendrinto palyginimo. Tyrinėtoje medžiagoje vienai priesagai vidutiniškai tenka 16 vedinių. Tačiau 16 dariausių priesaginių tipų apima beveik 80% visų priesagų vedinių ir vienai tokiai priesagai vidutiniškai tenka 165 vediniai. Šie duomenys rodo labai aiškų vienažodžių terminų darybos vienodinimo (unifikacijos) polinkį. Nesunku pastebėti, kad toks lietuviškų terminų darybos suvienodėjimas sukelia ir nepageidaujamų padarinių – visai nepakankama yra darybos tipų specializacija. Pavyzdžiui, terminų žodynai dažniausiai teikia terminą *slėgimas*, kuris yra dvireikšmis. Visų pirma šis žodis pavadiną patį spaudimo, apdėjimo svoriu veiksmą, be to, juo žymima „jėga, kuria kieti kūnai, skysčiai ir dujos veikia statmenai į paviršiaus vienetą“ (MTŽ 152). Neretai pastaruoju atveju pateikiamas ir sinonimas *slėgis* (MTŽ 152, ChŽ 255, GGTŽ 40, ŽŪTŽ 52). Argi ne geriau būtų atitinkamai specializuoti terminus *slėgimas* ir *slėgis*, atsižvelgiant į tą reikšmę, kuri būdingiausia tam tikro tipo vediniams (priesagos *-imas* vediniai paprastai yra grynieji veiksmų pavadinimai)? Tokių pavyzdžių galima pateikti daug².

Terminologijoje siekiama, kad termino sandara kiek galint tiksliau išreikštų ir net rodytų jo turinį (reikšmę). Matyt, tuo paaiškintinas sudurtinių žodžių darybos didesnis aktyvumas, negu apskritai bendrinėje kalboje. Dabartinės kalbos daiktavardžių daryboje sudurtiniai žodžiai pagal darinių gausumą yra trečioje vietoje (po priesagų ir, gal būt, galūnių vedinių)³. Terminologijoje sudurtinių žodžių yra daugiau, negu galūnių vedinių, bet daug mažiau, negu priesagų vedinių. Nagrinėtose terminologijos šakose daiktavardžių priesagų vediniai sudaro 68,4 % visų darinių, sudurtiniai žodžiai – 15,6%, galūnių vediniai – 13% ir priešdėlių vediniai – 3% visų darinių.

² Visai nepakankamą darybos priemonių specializaciją lietuvių terminologijoje akivaizdžiai rodo ir priešingi atvejai, kai vienuose dalykuose vadinami skirtingų tipų vediniais. Pavyzdžiui, medžiagos, kurios naudojamos tam tikram procesui, vadinamos dažniau priesagos *-alas* vediniais (*ryškalas*), bet tam pat reikalui pavartojama ir priesaga *-iklis* (*skiediklis*) ar net visai nepriimtini *-ėjas* (*skiedėjas*), *-tojas* (*minkštintojas*). Be to, neretai terminais eina ir atitinkami žodžių junginiai (*Jungiamoji medžiaga*).

³ Žr. V. Urbutis, Daiktavardžių daryba, „Lietuvių kalbos gramatika“, I, V., 1965, p. 252.

To paties terminų reikšmės tikslumo siekimo padariniu reikėtų laikyti ir tai, kad gana dažnai pamatiniai žodžiai terminų daryboje yra sudėtingesnės sandaros, negu įprasta apskritai bendrinėje ir ypač liaudinėje žodžių daryboje. Daugeliui lietuvių kalbos žodžių darybos tipų būdinga, kad darybos pamatu imami tik paprastos sandaros (dažniau neskaidomo kamieno) žodžiai. Tai yra glaudžiai susiję su liaudinės žodžių darybos tradicijomis. Pavyzdžiui, ir apie ypatybių pavadinimus, padarytus su priesaga *-umas*, rašoma, kad „įprasčiausi yra vediniai iš būdvardžių, turinčių paprastą ar bent darybiškai mažiau sudėtingą kamieną“⁴, ir kad sudėtingesnį pamatinį kamieną turintys vediniai dažnokai pavartojami tiktai bendrinėje rašomojoje kalboje⁵. Betgi beveik 80% su ta priesaga išvestų terminų turi darybiškai skaidomą pamatinį kamieną (itin dažnai būdvardžių su priesagomis *-iškas* ir *-ingas*). Kadangi mažai tokių terminų yra plačiai vartojami, jaugo į bendrinės kalbos žodyną, kalbamo darybos tipo vedinių sandara dabartinėje bendrinėje kalboje yra pastebimai pakitusi.

Terminų daryboje pamatiniai žodžiai gana dažnai būna tarptautiniai. Tai visai natūralus dalykas, nes kiekvienoje mokslo ir technikos terminologijos srityje yra vartojama tam tikras kiekis tarptautinių terminų. Sudarant terminologijos sistemą, iš karto kyla poreikis dalį jų imti naujų terminų darybos pamatu. Tad ar verta stebėtis, kad, pavyzdžiui, kas penktas dariausio terminų tipo su priesaga *-imas* (veiksmų pavadinimai) vedinys remiasi tarptautinės kilmės veiksmožodžiu. Tokie dariniai iš terminologijos plinta ir paprastoje kalboje.

Tiesą sakant, išvestiniai ir sudurtiniai kamienai naujų terminų darybai neretai turi ir nepageidaujamos įtakos. Mat, tokiu atveju sudaroma pernelyg gremėzdžiškų naujadarų, ilgų, nevykusių, perdaug individualių darinių, kurių ir reikšmė iš sandaros kartais sunkiai suvokiama, pvz.: *bevaldinybė* TTŽ 29, *tar-dyvingumas* TTŽ 172, *žinybingumas* TTŽ 201. Dalis tokių darinių yra visai nepatogūs netgi ištarti, pvz.: *chlornitrobenzosulfurūgštis* ChŽ 60, *vakuumkristalintuvas* ChŽ 294. Dėl tokių terminų kartais ir nesutariama, ginčijamasi. Dažniausiai tokių nesutarimų, ginčų šaltinis yra nevienodas terminų darybos taisyklingumo supratimas, nors dažnai remiamasi ir vien terminų ilgumu. Mat, pernelyg ilgi terminai būna nepatogūs, paini neretai yra ir jų semantinė sandara. Naujų terminų darybai paprastai jie visai nebetinka. Dėl to perdaug ilgi žodžiai nėra laikomi gerais terminais, nors to galimo ilgumo ribas nustatyti yra labai sunku.

Pagaliau terminų daryba tam tikru mastu yra veikiami kitų kalbų žodžių darybos. Mat, darantis lietuviškus terminus, dažnai prieš akis turimi kitų kalbų atitinkami terminai. Tie kalbos-šaltinio terminai neretai veikia ir naujai daromų lietuviškų terminų sandarą. Tai yra susiję su terminų skolinimu. Apskritai, terminologija turi daug daugiau skolinių, negu bet kuri kita dabartinės kalbos leksikos sritis.

⁴ V. Urbutis, *Daiktavardžių daryba*, p. 307.

⁵ Ten pat.

Be vadinamųjų tarptautinių terminų, čia priklauso ir vertinių daryba. Semantinių vertinių kiekvienoje terminologijos šakoje yra daug, nes sąvokų sistema ir jų turinys dažniausiai remiasi kitomis kalbomis, kuriose atitinkamos srities terminologija yra geriau sutvarkyta. Tai aiškus terminologijos savitumas. Tačiau iš to kyla ir negerumų. Mat, ne visi terminų darytojai yra pakankamai susipažinę su savo kalbos žodyno atsargomis, su jos žodžių daryba. Dėl to dar dažnoki pamorfemiui išversti terminai. Taip būna tuomet, kai neieškoma geriausiai atitinkančių gimtosios kalbos sistemą atitikmenų. Netgi jei kalbos-šaltinio bei gimtosios kalbos sandara būtų ir gana artima, vis tiek negarantuotas dalykas, kad morfeminis vertinys bus geras ir taisyklingas terminas. Dėl to J. Jablonskis taip smarkiai ir išpeikė nemažai K. Jauniaus „Lietuvių kalbos gramatikos“ terminų⁶. Žinoma, ir geras kalbos mokėjimas dar nelaiduoja daromų žodžių taisyklingumo. Toje pat K. Jauniaus gramatikos recenzijoje J. Jablonskis rašė pažįstą vieną rašytoją, „kurs puikiausiai moka savo krašto žmonių kalbą, bet, ėmęs ką versti iš svetimų kalbų, kad ir lengviausio turinio mažmožį, nusako daug ką – nežmoniškai“⁷. Ir terminus daryti yra labai sunku. Tam reikia didelės kalbos kultūros. Ne kiekvienas norintis čia gali ką gera padaryti.

Tačiau ir be to kitų kalbų terminų darybos įtaka aiškiai yra pastebima. Kuo ji pasireiškia? Visų pirma dėl kitų kalbų įtakos gali padidėti atskirų darybos tipų darumas. Šis procesas gali neturėti jokios įtakos darinių sandarai. Mat, kalbos-šaltinio terminologija gali stimuliuoti tam tikro tipo darumą, sukelti poreikį išsivesti naujų žodžių reikalingoms sąvokoms žymėti. Kita vertus, darybos tipo darumas gali padidėti ir dėl to, kad kalbos-šaltinio pavyzdžiu imami naujo, anksčiau neįprasto tipo pamatiniai žodžiai. Matyt, tokia įtaka aiškinama tai, kad terminai ypatybių pavadinimai su priesagomis *-umas* ir *-ybė* dažnokai daromi iš dalyvių, pvz.: *girdimumas* FTŽ 32, *nusikalstamumas* TTŽ 101, *paveldimumas* GGTŽ 83, *sprogstamumas*, „linkimas sprogti“ ChŽ 257; *paveldėtumas* GGTŽ 157, *suinteresuotumas* TTŽ 163, *teistumas* TTŽ 181; *atsakomybė* TTŽ 19, *neliečiamybė* TTŽ 92. Beveik visi atitinkami rusų terminai yra išvesti taip pat iš dalyvių. Turint galvoje, kad, apskritai imant, priesagų *-umas* ir *-ybė* vedinių darymas iš dalyvių lietuvių kalboje nėra labai įprastas (tai rodo ir kurį laiką vykusį kovą prieš tokius vedinius), kad dalyviniai šių priesagų vediniai labiausiai išplitę ir toliau plinta visų pirma terminologijoje, galima manyti, kad rusų terminologija stimuliuoja minėto naujo pamatinių žodžių tipo vartojimą. Žinoma, negalima būtų pasakyti, kad minėtų priesagų vedinių darymas iš dalyvių iš esmės prieštarauja lietuvių kalbos žodžių darybos polinkiams. Neveikiamosios rūšies dalyviai, iš kurių daromi tokie daiktavardžiai, dažniausiai būna apibūdvardėję (dažnas jų yra laipsniuojamas, turi išvestus prieveiksmius su *-ai*).

⁶ Žr. J. Jablonskis, Rinktiniai raštai, II, V., 1959, p. 130–136.

⁷ Ten pat, p. 131.

Čia panagrinėti tik kurie-ne-kurie terminų darybos būdingieji bruožai. Tačiau ir jie pakankamai aiškiai rodo, kad terminų daryba sudaro savitą bendrinės kalbos žodžių darybos sistemos dalį, kuri tam tikru mastu pastarąją veikia ir praplečia.

Sutrumpinimai

- ATTŽ⁸ – A. Jurevičius, A. Čižas, Aiškinamasis tekstilės terminų žodynas, d. I, V., 1962
ChŽ – K. Daukšas, Chemijos žodynas, V., 1960.
FTŽ – Fizikos terminų žodynas (redaktorius P. Brazdžiūnas), V., 1958.
GGTŽ – V. Gudelis, Geologijos ir fizinės geografijos terminų žodynas, V., 1956.
MTŽ – J. Čeičys, Melioracijos terminų žodynas, V., 1960.
TTŽ – Teisinių terminų žodynas (sudarė A. Žiurlys), V., 1954.
ŽUTŽ – V. Anskaitis, M. Kilas, Rusų-lietuvių kalbų žemės ūkio terminų žodynas, V., 1971.

НЕКОТОРЫЕ ЧЕРТЫ ТЕРМИНООБРАЗОВАНИЯ

Резюме

В статье рассматриваются некоторые особенности использования средств литовского словообразования в терминологической подсистеме языка при создании однословных терминов-существительных.

Язык науки и техники отличается большей объективностью, большей точностью, чем обыкновенная речь. Это связано почти с полным неиспользованием для терминообразования тех словообразовательных типов, которым свойственны разные эмоциональные оттенки значения (многие типы названий носителей глагольного и именного признака, отдельные значения диминутивов).

Для образования терминов в основном привлекаются наиболее продуктивные типы общелитературного языка во всех словообразовательных классах, мало используются синонимические типы. Поэтому словообразование общелитературного языка богаче по сравнению с терминообразованием. Специализация аффиксов при образовании литовских терминов является недостаточной.

Отмечаются активизация образования сложных терминов, частое использование в качестве производящих слов с более сложной структурой, чем это свойственно общелитературному и особенно народному (диалектному) словообразованию. Данный процесс вызван стремлением, чтобы структура термина наиболее полно и четко указывала на значение. Следствием этого иногда является создание громоздких, слишком длинных и даже семантически неясных новообразований, как напр.: *tardymingumas*, *vakuumkristalintuvas* и др.

В конце статьи прослеживается проявление влияния терминологии других языков на образование литовских терминов, как например, активизация некоторых словообразовательных типов, привлечение производящих слов нового типа (например, причастий к образованию названий именного признака типа *paveldinumas*, *suinteresuotumas* под влиянием соответствующих русских терминов).

⁸ Po sutrumpinimo straipsnyje parašyti skaičiai žymi atitinkamo žodyno puslapius, kuriuose yra pateikiami terminai.